BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

बँकिंग, वित्त, भांडवली बाजार आणि वित्तीय समावेशन: एक भारतीय दृष्टिकोन

डॉ. प्रीती नाईक

अर्थशास्त्र विभाग

शासकीय विदर्भ विज्ञान व मानवविद्या संस्था, अमरावती

संशोधित मराठी संशोधन निबंध

Email : pritidhaigude18@gmail.com

सारांश

या संशोधन निबंधात भारतातील बँकिंग, वित्त, भांडवली बाजार आणि वित्तीय समावेशन यांची भूमिका सोप्या शैक्षणिक भाषेत स्पष्ट केली आहे. बँका लोकांना पैसे बचत करण्यास, देयके करण्यास आणि कर्ज मिळविण्यास मदत करतात. कंपन्या आणि सरकार यांना दीर्घकालीन गरजांसाठी निधी उभारण्यास भांडवली बाजार मदत करतात. वित्तीय समावेशन म्हणजे सर्व लोकांना—विशेषतः गरीब व ग्रामीण कुटुंबे, महिला, शेतकरी आणि लघुउद्योगांना—सुरक्षित व परवडणाऱ्या वित्तीय सेवांचा वापर करता येणे. हा निबंध भारतीय रिझर्व्ह बँक , भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ , भारत सरकार, भारतीय राष्ट्रीय देयक महामंडळ आणि जागतिक बँक यांच्या दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. यात प्रधानमंत्री जनधन योजना , डिजिटल बँकिंग, युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस आणि थेट लाभ हस्तांतरण () यांसारख्या

महत्त्वाच्या योजनांची चर्चा केली आहे. भारताने बँक खाती उघडण्यामध्ये आणि डिजिटल देयकांचा वापर वाढविण्यामध्ये लक्षणीय प्रगती केली आहे. तथापि, वित्तीय साक्षरतेचा अभाव, ऑनलाइन फसवणूक, कर्ज मिळविण्यातील मर्यादा आणि इंटरनेट सेवांची कमतरता अशा समस्या अजूनही अनेक लोकांना भेडसावतात. केवळ खाते उघडणे ही पहिली पायरी आहे, असे या निबंधातून स्पष्ट होते. लोकांना वित्तीय सेवांचा सुरक्षित वापर कसा करावा हे समजले पाहिजे आणि त्यांच्या गरजांना अनुरूप बचत, कर्ज, विमा व निवृत्तीवेतन उत्पादने उपलब्ध असली पाहिजेत. वित्तीय शिक्षण अधिक मजबूत करणे, ग्राहकांना उत्तम सहाय्य देणे, सुरक्षित डिजिटल सेवा उपलब्ध करणे आणि न्याय्य कर्जपुरवठा पद्धती अवलंबणे, अशी या निबंधात शिफारस केली आहे. **मुख्य शब्द: बँकिंग; भांडवली बाजार; वित्तीय समावेशन; डिजिटल वित्त; भारत; वित्तीय साक्षरता**

१. प्रस्तावना

लोकांना दैनंदिन गरजा, बचत आणि आपत्कालीन परिस्थितींसाठी पैशांची आवश्यकता असते. व्यवसायांना सुरुवात करण्यासाठी, कर्मचाऱ्यांना वेतन देण्यासाठी आणि विस्तार करण्यासाठी निधी लागतो. बँका, वित्तीय कंपन्या, शेअर बाजार आणि इतर संस्थांच्या माध्यमातून वित्तीय व्यवस्था या गरजा पूर्ण करण्यास मदत करते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

बँका ठेवी स्वीकारतात, कर्जे देतात आणि पैशांचे हस्तांतरण करतात. समभाग आणि रोखे विकून कंपन्यांना दीर्घकालीन निधी उभारण्यास भांडवली बाजार मदत करतात. औपचारिक वित्तीय सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश असलेल्या लोकांना या सेवा उपलब्ध करून देणे म्हणजे वित्तीय समावेशन होय.

भारतात सरकारी कार्यक्रम, बँक शाखा, मोबाईल फोन आणि डिजिटल देयकांमुळे वित्तीय सेवांपर्यंतचा प्रवेश सुधारला आहे. प्रधानमंत्री जनधन योजनेमुळे लोकांना बँक खाती उघडण्यास मदत झाली आहे आणि मुळे देयके करणे अधिक सोपे झाले आहे. तथापि, ग्रामीण रहिवासी आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना अजूनही मर्यादित सेवा आणि डिजिटल ज्ञानाच्या अभावाचा सामना करावा लागू शकतो. या निबंधात या मुद्द्यांचा अभ्यास केला आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. बँकिंग आणि वित्तीय व्यवस्थेचा अर्थ व महत्त्व समजून घेणे.
2. भारतातील बँका, बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपन्या (), फिनटेक कंपन्या आणि भांडवली बाजार यांची भूमिकाअभ्यासणे.
3. वित्तीय समावेशन आणि त्याला सहाय्य करणाऱ्या प्रमुख सरकारी योजनांचे स्पष्टीकरण करणे.
4. डिजिटल वित्ताचा ग्रामीण लोक, महिला, शेतकरी आणि लघुउद्योगांवर होणारा परिणाम समजून घेणे.
5. सर्व लोकांना वित्तीय सेवा पुरविताना येणाऱ्या प्रमुख अडचणी ओळखणे.
6. भारताची वित्तीय व्यवस्था अधिक सुलभ, सुरक्षित आणि न्याय्य करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

२.१ साहित्याचा संक्षिप्त आढावा

या विषयावरील अधिकृत साहित्य वित्तीय समावेशनाचे मोजमाप केवळ बँक खाते उघडण्यापुरते मर्यादित ठेवत नाही. वित्तीय समावेशन निर्देशांक प्रवेश, वापर आणि गुणवत्ता या तीन घटकांवर आधारित आहे. भारत सरकारच्या २०२६ मधील माहितीनुसार मार्च २०२६ साठी हा निर्देशांक ७०.० झाला. जागतिक बँकेचा 2025 हा प्रौढ

व्यक्तींच्या वित्तीय सेवा वापरासोबत मोबाईल व इंटरनेट उपलब्धतेचाही अभ्यास करतो. आकडेवारी डिजिटल देयकांच्या वाढीचे मोजमाप देते, तर प्रगती अहवाल बँक खात्यांच्या व्याप्तीची माहिती देतो. या स्रोतांवरून खाते उघडणे, प्रत्यक्ष वापर, डिजिटल संपर्क आणि ग्राहक संरक्षण हे परस्परपूरक घटक असल्याचे दिसते.

३. संशोधन पद्धती

या निबंधात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक दुय्यम-स्रोत पद्धतीचा वापर केला आहे. अभ्यासाचा भर भारतातील बँकिंग, भांडवली बाजार आणि वित्तीय समावेशनाच्या संस्थात्मक व धोरणात्मक पैलूंवर आहे. अधिकृत संकेतस्थळांवरील उपलब्ध अहवाल, योजनांचे प्रगती अहवाल आणि व्यवहार आकडेवारी यांचे विषयानुसार वर्गीकरण करून तुलनात्मक स्वरूपात विश्लेषण केले आहे. हा अभ्यास दुय्यम माहितीवर आधारित आहे.

या अभ्यासात प्राथमिक सर्वेक्षण, मुलाखती, सांख्यिकीय प्रतिगमन किंवा राज्यनिहाय तुलनात्मक विश्लेषण केलेले नाही. त्यामुळे निष्कर्ष हे उपलब्ध अधिकृत दुय्यम माहितीचे वर्णनात्मक विश्लेषण आहेत; ते कारण-परिणाम संबंध सिद्ध करत नाहीत. आकडेवारी वेगवेगळ्या संदर्भ दिनांकांची असल्याने प्रत्येक आकड्याबरोबर त्याची तारीख नमूद केली आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

वित्तीय संस्था, सरकारी योजना आणि डिजिटल सेवांची भूमिका समजून घेण्यासाठी या माहितीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच वित्तीय समावेशनाचे फायदे आणि फसवणूक, जागरूकतेचा अभाव व असमान प्रवेश यांसारख्या समस्यांची तुलना केली आहे. अधिकृत आकडेवारीत खात्यांची किंवा व्यवहारांची संख्या मोजली जाऊ शकते; मात्र प्रत्येक व्यक्ती संबंधित सेवा नियमितपणे वापरते का किंवा ती सेवा तिला पूर्णपणे समजते का, हे त्यातून स्पष्ट होईलच असे नाही. ही या अभ्यासाची एक मर्यादा आहे.

४. चर्चा आणि विश्लेषण

४.१ बँकिंगचा अर्थ आणि भूमिका

व्यापक अर्थव्यवस्थेतही बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात. एखादी बँक व्यवसायाला कर्ज देते, तेव्हा तो व्यवसाय अधिक चांगली उपकरणे खरेदी करू शकतो, उत्पादन वाढवू शकतो आणि अधिक लोकांना रोजगार देऊ शकतो. कुटुंबे बँकांमध्ये पैसे बचत करतात, तेव्हा त्या बचती बँकांकडून कर्ज देण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या निधीचा एक स्रोत बनतात. ठेवीदारांच्या पैशांचे संरक्षण करताना बँकांना कर्जवाटपात समतोल राखावा लागतो. यासाठी त्या कर्जदारांची पततपासणी, जोखीम व्यवस्थापन, भांडवलविषयक आवश्यकता आणि पर्यवेक्षण यांचा वापर करतात. स्थिर बँकिंग व्यवस्था जनतेचा विश्वास टिकवून ठेवते आणि कठीण काळातही आर्थिक व्यवहार सुरू राहण्यास मदत करते.

बँकिंग म्हणजे ठेवी स्वीकारणे आणि कर्जे देणे. बँका धनादेश, कार्डे, ऑनलाइन हस्तांतरण आणि सुरक्षित ठेव सेवा देखील पुरवतात. ठेवींमुळे लोकांना बचत करता येते, तर कर्जांमुळे कुटुंबे आणि व्यवसायांना महत्त्वाच्या गरजा पूर्ण करता येतात. भारतात विविध प्रकारच्या बँका आहेत. सार्वजनिक आणि खाजगी व्यापारी बँका व्यक्ती, कंपन्या आणि सरकारी विभागांना सेवा देतात. सहकारी बँकांची मालकी त्यांच्या सदस्यांकडे असते आणि त्या अनेकदा स्थानिक समुदायांना सेवा पुरवतात. प्रादेशिक ग्रामीण बँका प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील लोक, शेतकरी आणि लघुउद्योगांना सहाय्य करतात. बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपन्या वाहनकर्ज, गृहकर्ज आणि लघुउद्योग वित्तपुरवठा यांसारख्या सेवा देतात. फिनटेक कंपन्या देयके, खातेविषयक सेवा आणि डिजिटल कर्जपुरवठा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करतात.

प्रत्येक संस्थेची उपयुक्त भूमिका असली, तरी प्रत्येकाशी काही जोखमीही संबंधित असतात. बँका आणि यांनी कर्जदार कर्जाची परतफेड करू शकतील का, हे तपासले पाहिजे. फिनटेक कंपन्यांनी ग्राहकांच्या माहितीचे संरक्षण केले पाहिजे आणि कर्जाचा खर्च स्पष्टपणे सांगितला पाहिजे. बँका आणि अनेक वर देखरेख करते तसेच वित्तीय व्यवस्थेची स्थिरता जपण्यासाठी काम करते. जनतेचा विश्वास टिकविण्यासाठी योग्य नियम आणि प्रामाणिक ग्राहकसेवा आवश्यक आहेत.

४.२ भांडवली बाजाराचा अर्थ आणि महत्त्व

भांडवली बाजार हे सामान्य बचत खात्यांपेक्षा वेगळे असतात. समभागांचे आणि अनेक म्युच्युअल फंड गुंतवणुकांचे मूल्य दररोज बदलू शकते. गुंतवणूकदारांना कालांतराने परतावा मिळू शकतो; परंतु त्यांच्या पैशांचा काही भाग गमावण्याची शक्यताही असते. गुंतवणुकीचे निर्णय घेताना आर्थिक उद्दिष्टे, गुंतवणुकीचा कालावधी आणि जोखीम स्वीकारण्याची क्षमता विचारात घेतली पाहिजे. गुंतवणूक करण्यापूर्वी व्यक्तीने संबंधित उत्पादन समजून घ्यावे आणि त्यातील महत्त्वाची माहिती वाचावी. बाजार नियामक आणि नोंदणीकृत मध्यस्थांनी निष्पक्ष माहिती पुरवली पाहिजे आणि बाजारातील नियमांचे पालन केले पाहिजे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

कंपन्या आणि सरकार यांना दीर्घकालीन निधी उभारण्यास भांडवली बाजार मदत करतात. प्राथमिक बाजारात नवीन समभाग किंवा रोखे विकले जातात. दुय्यम बाजारात आधीच जारी केलेल्या प्रतिभूतींची गुंतवणूकदारांमध्ये खरेदी-विक्री होते. आणि हे भारतातील प्रमुख शेअर बाजार आहेत. तक्ता १. प्रमुख संस्था आणि त्यांची भूमिका

संस्था	मुख्य भूमिका	कशा प्रकारे मदत होते
व्यापारी बँका	ठेवी स्वीकारणे, कर्जे देणे आणि देयक सेवा पुरवणे.	कुटुंबे, कंपन्या आणि सरकारी कार्यक्रमांना सहाय्य.
सहकारी बँका आणि	स्थानिक आणि ग्रामीण गरजांवर लक्ष केंद्रित करून बँकिंग सेवा पुरवणे.	शेतकरी, ग्रामीण कुटुंबे आणि लघुउद्योगांना मदत.
	वाहन, गृह आणि लघुउद्योग कर्जांसारख्या सेवा देणे.	बँकांकडून कर्ज मिळविणे कठीण जाणाऱ्या ग्राहकांना सेवा.
फिनटेक कंपन्या	देयके आणि वित्तीय सेवांसाठी मोबाईल व डिजिटल साधनांचा वापर.	काही सेवा अधिक जलद आणि सहज उपलब्ध करणे.
भांडवली बाजार	समभाग आणि रोख्यांद्वारे कंपन्या व सरकारसाठी निधी उभारणे.	दीर्घकालीन गुंतवणूक आणि व्यवसायवाढीस सहाय्य.
आणि	वित्तीय व्यवस्थेच्या विविध भागांचे नियमन करणे.	स्थिरता, न्याय्य पद्धती आणि गुंतवणूकदार/ग्राहक संरक्षणाला प्रोत्साहन.

इक्विटी समभाग म्हणजे कंपनीतील अंशतः मालकी दर्शविणारा समभाग होय. रोखा म्हणजे कंपनीला किंवा सरकारला दिलेले कर्ज होय. म्युच्युअल फंड अनेक गुंतवणूकदारांकडून पैसे जमा करतात आणि ते समभाग, रोखे किंवा इतर प्रतिभूतींमध्ये गुंतवतात. त्यांच्या गुंतवणुकीचे मूल्य वाढू किंवा कमी होऊ शकते.

कारखाने, रस्ते, तंत्रज्ञान आणि नवीन व्यवसायांसाठी निधी उपलब्ध करून देऊन भांडवली बाजार आर्थिक विकासाला सहाय्य करतात. तसेच लोकांना आपली बचत गुंतविण्याची संधी मिळते. प्रतिभूती बाजाराचे नियमन करते आणि गुंतवणूकदारांच्या संरक्षणासाठी काम करते. तथापि, गुंतवणूकदारांनी जोखीम समजून घेतली पाहिजे, अफवांपासून दूर राहिले पाहिजे आणि गुंतवणुकीपूर्वी विश्वासार्ह माहितीचा वापर केला पाहिजे. शेअर बाजारातील गुंतवणुकीत नफा मिळेल याची हमी नसते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४.३ वित्तीय समावेशनाचा अर्थ आणि महत्त्व

वित्तीय समावेशनामुळे सरकारी मदत लोकांपर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया अधिक प्रभावी होऊ शकते. कार्यरत बँक खाते असल्यास शिष्यवृत्ती, निवृत्तीवेतन, वेतन किंवा अनुदान मिळविणे सोपे होऊ शकते. औपचारिक खात्यामुळे उत्पन्न आणि व्यवहारांची नोंद तयार होऊ शकते; त्यामुळे भविष्यात कर्जासाठी अर्ज करताना मदत होऊ शकते. मात्र, हा लाभ आपोआप मिळत नाही. बँकांनी खाती वापरण्यायोग्य ठेवली पाहिजेत, ग्राहकांना तपशील अद्ययावत करण्यास मदत केली पाहिजे आणि गरज पडल्यास रोख रक्कम उपलब्ध होईल याची खात्री केली पाहिजे. मूलभूत सेवा परवडणाऱ्या असाव्यात.

वित्तीय समावेशन म्हणजे सर्वांना परवडणाऱ्या वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणे. यात बँक खाती, बचत, देयके, कर्जे, विमा, निवृत्तीवेतन आणि योग्य गुंतवणूक यांचा समावेश होतो. या सेवांमुळे लोकांना सुरक्षितपणे बचत करता येते, लाभ मिळविता येतात, व्यवसाय सुरू करता येतात आणि आपत्कालीन परिस्थितीचे व्यवस्थापन करता येते.

चा वित्तीय समावेशन निर्देशांक मार्च २०२६ मध्ये ७०.० होता; मार्च २०२५ मध्ये तो ६७.० होता (भारत सरकार, २०२६).

हा निर्देशांक वित्तीय सेवांचा प्रवेश, वापर आणि गुणवत्ता या तीन परिमाणांचा विचार करतो. निर्देशांकात झालेली वाढ ही एकूण प्रगती दर्शवते; मात्र प्रत्येक व्यक्तीला सर्व वित्तीय सेवांमध्ये समान प्रवेश आहे, असा त्याचा अर्थ होत नाही.

४.४ सरकारी योजना आणि डिजिटल वित्त

वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम हा वित्तीय समावेशनाचा आणखी एक महत्त्वाचा भाग आहे. खाते कसे उघडावे व वापरावे, व्याजाची गणना कशी होते, कर्जांची तुलना कशी करावी आणि ऑनलाइन फसवणूक कशी टाळावी, याबद्दल लोकांना सोपी माहिती आवश्यक आहे. दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे वापरून आणि स्थानिक भाषांमध्ये दिलेले प्रशिक्षण अधिक उपयुक्त ठरते. शाळा, महाविद्यालये, बँका, स्थानिक सरकारी कार्यालये आणि समुदाय गट हे सर्व यासाठी मदत करू शकतात. उत्पादने आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित जोखीम बदलत असल्याने एकदाच आयोजित केलेल्या जनजागृती कार्यक्रमापेक्षा नियमित शिक्षण अधिक प्रभावी असते.

भारत सरकारच्या अधिकृत प्रगती अहवालानुसार २८ ऑक्टोबर २०२६ रोजी सुमारे ५९.६७ कोटी खाती नोंदवली गेली होती (वित्तीय सेवा विभाग, २०२६). ही संख्या मोठी असली, तरी खात्यांमधील नियमित व्यवहार, निष्क्रिय खात्यांचे प्रमाण आणि सेवेची गुणवत्ता यांनाही महत्त्व आहे.

थेट लाभ हस्तांतरण पात्र सरकारी लाभ थेट बँक खात्यांमध्ये जमा करते. यामुळे विलंब कमी होऊ शकतो आणि देयके अपेक्षित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होते. तथापि, खात्याच्या चुकीच्या तपशीलांमुळे, ओळख पडताळणी अयशस्वी झाल्यामुळे किंवा नेटवर्क उपलब्ध नसल्यामुळे समस्या निर्माण होऊ शकतात. अशा चुका नोंदविण्यासाठी आणि दुरुस्त करण्यासाठी लोकांना स्थानिक पातळीवर मदत आणि सोपी व्यवस्था आवश्यक आहे.

च्या अधिकृत आकडेवारीनुसार ऑक्टोबर २०२६ मध्ये द्वारे सुमारे २५.४७ अब्ज व्यवहार झाले (२०२६).

ही संख्या व्यवहारांची मात्रा दर्शवते; मात्र ती स्वतंत्र वापरकर्त्यांची संख्या किंवा व्यवहारांची आर्थिक समावेशकता थेट दर्शवत नाही.

डिजिटल बँकिंगमुळे वेळ आणि प्रवास वाचतो; विशेषतः बँक शाखांपासून दूर राहणाऱ्या लोकांना त्याचा फायदा होतो. मात्र, त्यासाठी मोबाईल फोन, इंटरनेट सुविधा आणि मूलभूत डिजिटल कौशल्ये आवश्यक असतात. ज्येष्ठ नागरिक आणि प्रथमच

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

डिजिटल सेवा वापरणाऱ्यांना मदतीची गरज भासू शकते. त्यामुळे बँकांनी डिजिटल सेवांसोबतच शाखा आणि बँकिंग प्रतिनिधींच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष सहाय्यही उपलब्ध करून द्यावे.

४.५ लोक आणि व्यवसायांसाठी फायदे

लघुउद्योगांसाठी डिजिटल देयकांमुळे विक्रीची नोंद तयार होऊ शकते. अशा नोंदींमुळे मालकांना रोख प्रवाह समजण्यास मदत होऊ शकते आणि भविष्यात कर्जासाठी अर्ज करताना त्या उपयोगी ठरू शकतात. मात्र, डिजिटल नोंद ही न्याय्य कर्जमूल्यांकनाची जागा घेऊ शकत नाही. कर्जदात्यांनी व्यवसायाचे स्वरूप, हंगामी बदल आणि कर्जफेडीची क्षमता विचारात घेतली पाहिजे. ग्राहकाने कर्ज स्वीकारण्यापूर्वी सर्व शुल्क स्पष्ट केले पाहिजे. कर्जदाराला खऱ्या अडचणींचा सामना करावा लागत असल्यास स्पष्ट संवाद आणि न्याय्य वसुली पद्धती महत्त्वाच्या असतात.

ग्रामीण कुटुंबे पैसे बचत करण्यासाठी, निवृत्तीवेतन व सरकारी लाभ मिळविण्यासाठी आणि देयके करण्यासाठी बँक खात्यांचा वापर करू शकतात. शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, उपकरणे आणि शेतीच्या इतर खर्चांसाठी कर्जाची गरज असते. लघुउद्योगांना मालसाठा खरेदी करण्यासाठी, कर्मचाऱ्यांना वेतन देण्यासाठी आणि व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी पैशांची आवश्यकता असते. योग्य व्याजदराने आणि कर्जदाराच्या परतफेड क्षमतेची तपासणी करून कर्ज दिल्यास बँका, सहकारी बँका आणि या गरजा पूर्ण करण्यास मदत करू शकतात.

महिलांना त्यांच्या स्वतःच्या नावाने बँक खाते असल्यास फायदा होऊ शकतो. त्या बचत करू शकतात, देयके स्वीकारू शकतात आणि आर्थिक स्वावलंबन निर्माण करू शकतात. मात्र, खाते त्यांच्या नावावर असणे म्हणजे त्या खात्यावर त्यांचे नियंत्रण आहे किंवा त्यांच्याकडे मोबाईल फोनची उपलब्धता आहे, असे नेहमीच होत नाही. वित्तीय शिक्षण आणि स्वयं-सहायता गटांमार्फत मिळणारे सहाय्य महिलांना आत्मविश्वासाने सेवांचा वापर करण्यास मदत करू शकते.

विमा कुटुंबांना आजारपण, अपघात आणि पीकहानी यांसारख्या जोखमींचे व्यवस्थापन करण्यास मदत करतो. निवृत्तीवेतन योजना लोकांना वृद्धापकाळासाठी तयारी करण्यास मदत करतात. म्युच्युअल फंड आणि इतर नियमनाधीन गुंतवणूक पर्याय दीर्घकालीन बचत वाढविण्यास मदत करू शकतात; मात्र त्यासाठी संबंधित उत्पादने व्यक्तीच्या गरजा आणि जोखीम स्वीकारण्याच्या क्षमतेशी सुसंगत असली पाहिजेत. त्यामुळे वित्तीय समावेशनाने लोकांना केवळ देयक सेवांशीच नव्हे, तर बचत, कर्ज, विमा आणि निवृत्तीवेतन सेवांशीही जोडले पाहिजे.

४.६ प्रमुख आव्हाने

सेवा ऑनलाइन होत असताना ग्राहक संरक्षणाला केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे. ग्राहकांना आपल्या बँकेशी संपर्क कसा साधावा, कार्ड कसे बंद करावे, संशयास्पद व्यवहाराची तक्रार कशी करावी आणि तक्रार कशी नोंदवावी, हे माहीत असले पाहिजे. वित्तीय संस्थांनी स्पष्ट सूचना पाठवाव्यात आणि गोंधळात टाकणारे संदेश टाळावेत. त्यांनी वैयक्तिक माहितीचे संरक्षण केले पाहिजे आणि स्पष्ट उद्देशासाठी आवश्यक तेवढाच डेटा गोळा केला पाहिजे. ग्राहकाने तक्रार केल्यास काय घडले आणि कोणती कारवाई केली जाईल, हे संस्थेने स्पष्ट केले पाहिजे. तक्रारींकडे दुर्लक्ष झाल्यास विश्वास लवकर कमी होऊ शकतो.

अनेक आव्हाने अजूनही कायम आहेत. अनेक लोकांना बँक शुल्क, कर्जावरील व्याज, विम्याच्या अटी किंवा गुंतवणुकीतील जोखीम समजत नाही. ऑनलाइन फसवणुकीमुळे आर्थिक नुकसान होऊ शकते. काही गावांमध्ये इंटरनेट कमकुवत आहे किंवा बँकिंग सुविधा मर्यादित आहेत. कागदपत्रे किंवा नियमित उत्पन्नाच्या नोंदी नसल्यामुळे लहान शेतकरी आणि व्यवसायांना कर्ज मिळविण्यात अडचणी येऊ शकतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

काही लोक खाती उघडतात; परंतु त्यांचा क्वचितच वापर करतात, ही आणखी एक समस्या आहे. काही ग्राहक त्यांच्या परतफेड क्षमतेपेक्षा अधिक कर्ज घेऊ शकतात. भांडवली बाजारात नवीन गुंतवणूकदार जोखीम न समजता समाजमाध्यमांवरील टिप्सचे अनुसरण करू शकतात. बँका, नियामक आणि सरकारी संस्थांनी ग्राहक संरक्षण सुधारले पाहिजे, उत्पादने सोप्या भाषेत समजावून सांगितली पाहिजेत आणि तक्रार निवारण व्यवस्था वापरण्यास सुलभ केली पाहिजे.

५. निष्कर्ष

भारतामध्ये बँक खात्यांपर्यंतचा प्रवेश आणि डिजिटल देयकांमध्ये सुधारणा झाली आहे; मात्र केवळ प्रवेश उपलब्ध असणे म्हणजे नियमित आणि उपयुक्त सेवा मिळण्याची हमी नाही.

बँका, सहकारी बँका, आणि फिनटेक कंपन्या वेगवेगळ्या गरजा पूर्ण करतात. त्यांनी स्पष्ट नियमांच्या चौकटीत परस्पर सहकार्य केले पाहिजे.

भांडवली बाजार व्यवसायांना दीर्घकालीन निधी उभारण्यास मदत करतात आणि लोकांना गुंतवणुकीचे पर्याय देतात; परंतु गुंतवणूकदारांना योग्य ज्ञान आणि संरक्षण आवश्यक आहे.आणि यांमुळे अनेक लोकांसाठी बँकिंग आणि देयके करणे अधिक सोपे झाले आहे.

महिला, ग्रामीण कुटुंबे, शेतकरी आणि लघुउद्योगांना वित्तीय सेवांचा फायदा होऊ शकतो; मात्र कर्ज, इंटरनेट प्रवेश आणि वित्तीय ज्ञान यांमधील तफावत अजूनही कायम आहे.

वित्तीय समावेशनात केवळ बँक खात्यांचाच नव्हे, तर बचत, न्याय्य कर्जे, विमा आणि निवृत्तीवेतन यांचाही समावेश असला पाहिजे. जनतेचा विश्वास टिकविण्यासाठी डिजिटल सुरक्षितता, उत्तम ग्राहकसेवा आणि वित्तीय शिक्षण आवश्यक आहे.

६. सूचना

बँकांनी खाते उघडणे, ठेवी जमा करणे, पैसे काढणे आणि तक्रार सेवा या प्रक्रिया सोप्या, कमी खर्चाच्या आणि स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून द्याव्यात.

सरकार आणि शैक्षणिक संस्थांनी मूलभूत आर्थिक व्यवस्थापन, सुरक्षित डिजिटल देयके, कर्ज घेणे आणि गुंतवणुकीतील जोखीम याबाबत शिक्षण द्यावे.

बँका आणि यांनी कर्जदाराच्या परतफेड क्षमतेची तपासणी करूनच कर्ज द्यावे आणि व्याजदर, शुल्क व दंड यांची स्पष्ट माहिती द्यावी.

डिजिटल देयक कंपन्यांनी फसवणूक शोधण्याची यंत्रणा सुधारावी आणि चुकीच्या किंवा फसव्या व्यवहारांची तक्रार करणाऱ्या ग्राहकांना त्वरित मदत द्यावी.

ग्रामीण आणि दुर्गम भागांत अधिक बँकिंग प्रतिनिधी, विश्वासार्ह इंटरनेट आणि सहाय्यित डिजिटल सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात. महिला, शेतकरी आणि लघुउद्योगांना त्यांच्या गरजांनुसार बचत, कर्ज, विमा आणि निवृत्तीवेतन सेवा मिळाव्यात.

आणि इतर नियामकांनी गुंतवणूकदार शिक्षण सुरू ठेवावे आणि दिशाभूल करणाऱ्या गुंतवणूक सल्ल्याविरुद्ध व फसवणुकीविरुद्ध कारवाई करावी.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

७. निष्कर्ष

बँकिंग, वित्त, भांडवली बाजार आणि वित्तीय समावेशन हे भारताच्या विकासाला सहाय्य करतात. बँका लोकांना बचत आणि कर्ज घेण्यास मदत करतात, तर भांडवली बाजार व्यवसाय आणि सरकार यांना दीर्घकालीन निधी उभारण्यास मदत करतात. डिजिटल सेवांमुळे देयके करणे सोपे झाले आहे आणि व यांमुळे औपचारिक बँकिंग सेवांपर्यंतचा प्रवेश वाढला आहे.

तथापि, वास्तविक वित्तीय समावेशन म्हणजे केवळ खाते उघडणे किंवा डिजिटल देयक करणे नव्हे. लोकांना सेवांचा सुरक्षित वापर करता आला पाहिजे, उपलब्ध पर्याय समजले पाहिजेत आणि त्यांना न्याय्य वागणूक मिळाली पाहिजे. भारताने वित्तीय शिक्षण, जबाबदार कर्जपुरवठा, डिजिटल सुरक्षा, विमा, निवृत्तीवेतन आणि ग्रामीण भागातील उत्तम सेवांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. सहज उपलब्ध, सुरक्षित आणि न्याय्य वित्तीय व्यवस्था कुटुंबे, लघुउद्योग, रोजगार आणि दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला सहाय्य करू शकते.

संदर्भसूची

1. वित्तीय सेवा विभाग, वित्त मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२६). प्रधानमंत्री जनधन योजना: प्रगती अहवाल, २८ ऑक्टोबर२०२६.
2. भारतीय राष्ट्रीय देयक महामंडळ (२०२६). युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस उत्पादनविषयक मासिकआकडेवारी, ऑक्टोबर २०२६.
3. भारतीय रिझर्व्ह बँक (२०२६). वार्षिक अहवाल २०२५–२६.
4. भारत सरकार, पत्र सूचना कार्यालय. (२०२६). भारतातील वित्तीय तंत्रज्ञान आणि वित्तीय समावेशनावरील अधिकृतमाहिती; मार्च २०२६ साठी वित्तीय समावेशन निर्देशांक ७०.०.
5. भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ (२०२६). वार्षिक अहवाल २०२५–२६.
6. जागतिक बँक. (२०२५).